

ЯК БУТИ КОНСЕРВАТОРОМ

Інші книжки Роджера Скрутона українською

Консерватизм

Запрошення до великої традиції

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

ROGER SCRUTON

HOW TO BE A CONSERVATIVE

BLOOMSBURY CONTINUUM · LONDON · 2019

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

РОДЖЕР СКРУТОН

ЯК БУТИ КОНСЕРВАТОРОМ

*Переклала з англійської
Катерина Дуса*

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2024

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

УДК 329.11(100)"20"(0.064)
С50

Скрутон Роджер

С50 Як бути консерватором / пер. з англ. Катерина Диса. — К. : Наш Формат, 2024. — 232 с.
ISBN 978-617-8437-18-3 (паперове видання)
ISBN 978-617-8437-19-0 (електронне видання)

У сучасному світі нестримний біг уперед став самоціллю. Не задумуючись про кінцеву мету й побічні ефекти, про те, що не завжди нове — це краще, люди вірять у невинний прогрес. На тих, хто пропонує принаймні сповільнити біг і задуматись, дивляться в кращому разі як на диваків. Як бути консерватором у світі, де це означення так часто вживають ледь не як лайливе?

Роджер Скрутон розкриває суспільну, культурну й особистісну природу консервативного світовідчуття. Автор переконливо показує, що консерватизм не завжди виступає проти змін і за цим поняттям ховається набагато глибший сенс. У вихорі гонитви до світлого майбутнього важливо не втратити чогось насправді цінного й важливого як для окремих людей і маленьких спільнот, так і для цивілізації загалом.

УДК 329.11(100)"20"(0.064)

Перекладено за виданням: Roger Scruton. *How to be a Conservative* (London: Bloomsbury Continuum, 2019; ISBN 9781472965233). Цей переклад нового видання книжки *How to be a Conservative* опубліковано за домовленістю з Bloomsbury Publishing Plc.

Цитати з Біблії подано за перекладом Івана Хоменка.

Усі права застережено. All rights reserved

© Roger Scruton, 2014

© Диса К., пер. з англ., 2024

ISBN 978-617-8437-18-3 (паперове видання)

ISBN 978-617-8437-19-0 (електронне видання)

© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2024

Зміст

<i>Передмова</i>	7
<i>Розділ 1</i> Мій шлях	10
<i>Розділ 2</i> Починати з власної домівки	31
<i>Розділ 3</i> Істина в націоналізмі	45
<i>Розділ 4</i> Істина в соціалізмі	57
<i>Розділ 5</i> Істина в капіталізмі	72
<i>Розділ 6</i> Істина в лібералізмі	86
<i>Розділ 7</i> Істина в мультикультуралізмі	102
<i>Розділ 8</i> Істина в енвайронменталізмі	118
<i>Розділ 9</i> Істина в інтернаціоналізмі	132
<i>Розділ 10</i> Істина в консерватизмі	148
<i>Розділ 11</i> Царина цінностей	166
<i>Розділ 12</i> Практичні питання	202
<i>Розділ 13</i> Прощання, яке забороняє скорботу, але визнає втрату	212
<i>Примітки</i>	226

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](http://nashformat.ua)

Передмова

Консервативний характер є визнаною рисою людських суспільств усього світу. Але здебільшого саме в англomовних країнах політичні партії та рухи називають себе консервативними. Цей цікавий факт нагадує нам про величезний невизнаний розрив, що існує між тими країнами, які успадкували традиції англійського загального права, і тими, де його не було. Британія і Америка вступили в модерну добу, добре усвідомлюючи спільну історію. Пізніше, попри травми ХХ століття, ці дві країни трималися разом, захищаючи цивілізацію, яка їх об'єднувала, і навіть сьогодні, коли Британія, попри загальне невдоволення свого народу, вступила до Європейського Союзу, Атлантичний альянс досі користується народною симпатією, і це є ознакою того, що ми обстоюємо дещо більше за повсякденні зручності*. Що саме? У часи Тетчер і Рейгана на це відповідали одним словом — свободу. Але це слово вимагає контексту. Чію свободу, як вона реалізується, наскільки вона обмежена та як її визначають?

В Америці видали книжку, присвячену середньовічному королівському наказу *Habeas corpus*, який вимагав, щоб усі, хто утримував у неволі когось із підданих короля, відпустили цю людину чи передали її до королівського суду. Автор книжки стверджував, що в основі американської свободи лежить тривала дієвість цього наказу, яка робить уряд слугою, а не господарем громадян¹. Ніде за межами англосфери немає еквівалента *Habeas corpus*, і англomовні народи відповідають непокою на всі спроби обмежити його масштаб чи вплив. Він

---

* 31 січня 2020 року Велика Британія вийшла з Європейського Союзу. — Прим. вид.

найпростішими термінами передає унікальні відносини між урядом і тими, ким управляють; відносини, які розвинулися з англійського загального права та є частиною того, що консерватори обстоюють в ім'я свободи.

Тому, пояснюючи й визначаючи консерватизм, я звертаю свої зауваження передовсім англомовному світу. Я уявляю свою читачку публіку як тих, для кого засноване на загальному праві правосуддя, парламентська демократія, особиста благодійність, громадський дух і «малі загони» волонтерів визначають стандартне становище громадянського суспільства, і як тих, хто ще не зовсім звик до ієрархії сучасної держави загального добробуту, вже не кажучи про транснаціональну бюрократію, яка прагне все це поглинути.

Є два різновиди консерватизму: метафізичний і емпіричний. Перший полягає у вірі у священне й бажанні захищати його від осквернення. Ця віра проявляється на кожному етапі історії і завжди відчутно впливатиме на людські стосунки. Тому я повернуся до неї в прикінцевих розділах цієї книжки. Але на переважній більшості сторінок, які їм передуватимуть, я приділятиму увагу приземленішим питанням. У своєму емпіричному прояві консерватизм є безпосередньо модерним явищем, реакцією на величезні зміни, спричинені Реформацією та Просвітництвом.

Консерватизм, який я захищатиму, каже нам про те, що ми колективно успадкували добрі речі, які маємо прагнути зберегти. У тій ситуації, у якій опинилися ми, спадкоємці західної цивілізації та її англомовної частини, ми добре розуміємо, що це за добрі речі. Можливість проживати наші життя так, як нам хочеться; захист неупередженого закону, завдяки якому відповідають на наші скарги й компенсують завдані шкоди; захист навколишнього середовища як спільного активу, який не можна захопити чи знищити за забаганкою інтересів людей при владі; відкрита й спрагла до пізнання культура, яка сформувала наші школи й університети; демократичні процедури, які дають нам змогу обирати представників і ухвалювати власні закони, — ці та інші речі нам добре знайомі й сприймаються як даність. Тепер усе це під загрозою. І консерватизм є раціональною відповіддю

на цю загрозу. Можливо, ця відповідь вимагає більшого розуміння, ніж готова їй присвятити пересічна особа. Але консерватизм — це єдина відповідь на нові реалії, і в цій книжці я намагаюсь якомога лаконічніше сказати, чому ірраціонально приймати будь-яку іншу відповідь.

Консерватизм починається з відчуття, яке з легкістю поділяють усі зрілі люди: відчуття того, що хороше легко зруйнувати, але важко створити. Це особливо справедливо щодо тих благ, які даються нам як колективні активи: мир, свобода, закон, ввічливість, громадський дух, безпека власності й родинного життя — усе, в чому ми залежимо від співпраці з іншими, не маючи засобів здобути це осібно. Коли йдеться про ці блага, робота з їхнього руйнування йде швидко, легко й бадьоро; а робота зі створення — повільно, важко й нудно. Це один з уроків ХХ століття. Це також причина того, чому консерватори опиняються в невідповідному становищі, коли доходить до громадської думки. Їхня позиція правильна, але занудна, а позиція їхніх опонентів захоплива, але неправильна.

Через цей риторичний недолік консерватори часто представляють свою позицію мовою журби. Оплакування може змітати все на своєму шляху подібно до біблійної книги Плач Єремії, так само як література революції змітає світ наших крихких досягнень. Іноді оплакування потрібне; без «роботи з оплакування», як казав Фройд, серце не може перейти від того, що втрачено, до того, що його замінить. Однак справу консерваторів не слід представляти елегійною мовою². Ідеться не про те, що ми втратили, а про те, що ми зберегли і як це втримати надалі. Ось таку позицію я представляю в цій книжці. Тому закінчую на особистісній ноті побажанням, яке забороняє журбу.

Мені надзвичайно допомогли критичні коментарі Боба Гранта, Алісії Гесцінської та Сема Г'юза. Я не зміг би викласти свої думки на цих сторінках, якби не натхнення, скептицизм, а іноді й сатиричні зауваження моєї дружини Софі, і я присвячую результат своєї роботи їй і нашим дітям.

Малмсбері, січень 2014 року

Мій шлях

Немає нічого незвичного в тому, щоб бути консерватором. Незвично бути консерватором інтелектуальним. Як у Британії, так і в Америці близько 70 відсотків університетської спільноти вважають себе «лівими», а культура навколо стає дедалі ворожішою до традиційних цінностей або до будь-яких заяв про високі досягнення західної цивілізації³. Звичайним консерваторам (а багато, можливо, й більшість, людей потрапляє до цієї категорії) повсякчас кажуть, що їхні ідеї та почуття реакційні, упереджені, сексистські чи расистські. Просто бути такими, які вони є, вже означає суперечити новим нормам інклюзивності й недискримінації. Клас читачів газети Guardian зневажає і висміює їхні чесні спроби жити за власними принципами, створювати родини, отримувати втіху від громади, молитися своїм богам і приймати усталену й ствердну культуру. Тому консерватори в інтелектуальних колах поведуться тихо й обережно, ловлячи погляди одне одного на іншому кінці кімнати, як гомосексуали в Пруста, що їх великий письменник порівнював з богами в Гомера, які єдині знали одне одного, коли замаскованими пересувались у світі смертних.

Тому ми, нібито виключені, змушені приховувати те, ким є, через страх бути виключеними. Я протистояв цьому тиску, і внаслідок цього моє життя склалося значно цікавіше, ніж я колись розраховував.

Я народився ближче до кінця Другої світової війни та зростав у родині нижчого середнього класу. Батько належав до профспілки й був членом Лейбористської партії, який завжди переймався питанням, чи не зрадив він своє робітниче походження,

ставши вчителем початкової школи. Тому що, на думку Джека Скрутона, політика полягала у веденні класової боротьби іншими засобами. Він вважав, що завдяки профспілкам і Лейбористській партії робітничий клас почав заганяти вищі класи в кут, з якого вони будуть змушені віддати свої вкрадені активи. Головною перепоною на шляху до цього була Консервативна партія, що представляла об'єднання великого бізнесу, забудовників і земельних аристократів, які сподівалися продати спадок британського народу тому, хто запропонує найвищу ціну, а самі потім переїдуть на Багами. Джек вважав себе залученим у довічну боротьбу із цим істеблішментом від імені англосаксонського селянства, первородне право якого було вкрадене нормандськими рицарями тисячу років тому.

Він знайшов підтвердження цієї оповіді в нашій шкільній історії, у соціалістичних трактатах Вільяма Морріса й Гарольда Массінгема, а також у власному дитинстві, проведеному в нетрях Манчестера, з яких він утік до одного зі збережених куточків «старої Англії» неподалік від Темзи. Завдяки прискореному курсу підготовки вчителів він зміг оселитися там із своєю матір'ю, з якою познайомився, коли вони обоє під час війни служили в Бомбардувальному командуванні Королівських ВПС. І його любов до «старої Англії» зростала в ньому поряд з образою на аристократів, які її вкрали. Він вірив у соціалізм не як в економічну доктрину, а як у повернення простому народові землі, яка йому належала.

Жити з такою людиною було важко, особливо після того, як я вступив до місцевої гімназії й збирався до Кембриджу, куди мене завербував класовий ворог. Однак завдяки батькові я зрозумів, як глибоко класове почуття було вписано в досвід його покоління і північних індустріальних громад, з яких він був родом. З раннього віку я також дізнався, що цей глибокий досвід прикрашала галерея захопленої літератури. Для мого батька класова війна була справжнім національним епосом, який розгортався на тлі його життя так само, як Троянська війна розгорталася на тлі давньогрецької літератури. Я не розумів економічних теорій соціалізму, які вивчав за «Керівництвом із соціалізму

й капіталізму для розумної жінки» Джорджа Бернарда Шоу. Але я вже знав, що ці теорії не мають великого значення. Вигадки були значно переконливіші за факти, а ще переконливішим за одне й друге було прагнення долучитися до руху солідарності, який у кінці обіцяв емансипацію. Батькові скарги були реальні й добре обгрунтовані. Але розв'язанням для нього були мрії.

Однак у характері мого батька був інший бік, і він також сильно на мене вплинув. Якось Роберт Конквест проголосив три рівні політики, перший з яких каже, що кожен є правим у тих питаннях, на яких знається*. Батько був прекрасною ілюстрацією цього закону. Він знав усе можливе про сільську місцевість, локальну історію, давній спосіб життя, працю й будівництво. Він вивчав села навколо Гай-Вікома, де жив, а також історію та архітектуру цього містечка. І завдяки обізнаності в цих питаннях він став затятим консерватором. Тут було дещо добре, що він хотів зберегти. Батько закликав інших приєднатися до своєї кампанії із захисту Гай-Вікома та його сіл від руйнування, бо їм загрожувала безвідповідальна тактика забудовників і фанатиків автомагістралей. Він заснував Товариство Гай-Вікома, збирав підписи під петиціями й поступово підвищив свідомість нашого містечка до такого рівня, що воно вдалося до серйозних і тривалих зусиль із самозбереження. Я поділяв його любов до сільської місцевості й давніх способів будівництва. Я, як і він, вважав, що модерністські архітектурні стилі, які оскверняють наше містечко, також руйнують його соціальну структуру; і я вперше в житті побачив, що завжди правильно зберігати речі, коли замість них пропонують щось гірше. Цей апіорний закон практичного розуму також є істиною в консерватизмі.

Тож в основі батькового соціалізму лежав глибокий консервативний інстинкт. І з часом я зрозумів, що класова війна, яка визначала його підхід до політики, була для нього менш важлива, ніж любов, яку вона приховувала. Батько глибоко любив свою

---

* Два інші закони: будь-яка організація, яка не є виразно правою, зрештою стає лівою; найпростіший спосіб пояснити поведінку будь-якої бюрократичної організації — припустити, що її контролює група її ворогів.

країну — не «Велику Британію» офіційних документів, а Англію своїх прогулянок і роздумів. Як і решта його покоління, він вважав, що Англія в небезпеці, а його самого закликають до її захисту. Його надихали програми Артура Стріта на BBC Home Service, незабутні картини з англійськими пейзажами Пола Неша, тексти Гарольда Массінгема в журналі *Countryman*, а також поезія Джона Клера. Він глибоко любив англійську свободу: вивчив, що свобода висловлювати те, що думаєш, і жити так, як хочеш, — це те, що ми, англійці, захищали впродовж століть і що завжди об'єднуватиме нас проти тиранів. *Habeas corpus* був вписаний у його серце. Він повністю підтверджував картину англійського робітничого класу, яку змалював Джордж Орвелл у «Леві та єдинорогу». Коли ситуація загострюється, казав Орвелл, наші робітники захищають не свій клас, а свою країну, і вони асоціюють свою країну з м'яким способом життя, у якому незвичні й ексцентричні звички (як-от утримуватися від убивства одне одного) визнаються як належне. У цьому питанні, вважав Орвелл, ліві інтелектуали завжди неправильно розумітимуть робітників, які не хочуть мати нічого спільного з хвалькуватою невірністю, яку можуть дозволити собі лише інтелектуали.

Але я також був інтелектуалом, принаймні швидко ним ставав. У школі та університеті я бунтував проти влади. Вважав, що інституції має бути повалено й жодні кодекси чи норми не мають заважати роботі уяви. Але я, як і мій батько, був прикладом закону Конквеста. Саме про культуру я піклувався найбільше, й у неї мав намір зробити свій внесок. Під це означення я включив філософію, а також мистецтво, літературу та музику. У питанні культури я був «правим», себто поважав порядок і дисципліну, визнавав потребу в судженнях та волів зберегти велику традицію майстрів і працювати заради її виживання. Цей культурний консерватизм я взяв від літературного критика Френка Лівіса, від Томаса Еліота, чий «Чотири квартети» й літературні есеї ще в школі проникли в серця всіх учнів, а також від класичної музики. Мене глибоко вразила заява Шенберга про те, що його атональні експерименти були покликані не замінити, а продовжити велику традицію німецької музики. Тональна

мова перетворилася на кліше й кітч, а тому було потрібно «очистити діалект цього племені», як висловився Еліот (запозичивши думку в Малларме) у «Чотирьох квартетах». Думка про те, що ми мусимо бути сучасними, захищаючи минуле, та креативними, захищаючи традицію, глибоко вразила мене і з часом визначила мої політичні погляди.

Залишивши Кембридж і повикладавши один рік у французькому університетському коледжі, я закохався у Францію так, як колись закохався в неї Еліот. І це привело до рішучої зміни фокуса моїх роздумів — з культури на політику. Травень 1968 року змусив мене зрозуміти, що саме я ціную в традиціях, інституціях і культурі Європи. Перебуваючи тоді в Парижі, я читав критику «буржуазної» цивілізації з дедалі сильнішим відчуттям того, що якщо і є щось бодай трохи пристойне в тому способі життя, який удоступнюється в найвеличнішому місті світу, то підходящим словом на позначення цього буде «буржуазний». Знаменні *soixante-huitards* (учасники руху непокори 1968 року) були спадкоємцями цього буржуазного способу життя, насолоджувалися свободою, безпекою і розмаїтою культурою, яку французька держава надавала всім своїм громадянам. У них були всі підстави цінувати те, чим стала Франція під проводом генерала де Голля, який зробив Французьку комуністичну партію в очах народу такою ж смішною, якою вона мала бути також і в очах інтелектуалів.

Однак, на моє здивування, *soixante-huitards* вдалися до повторення старої марксистської обіцянки радикальної свободи, яка настане, коли буде скасовано приватну власність і «буржуазне» верховенство права. Недосконалої свободи, яку уможливили приватна власність та закон і від якої залежали спокій та розваги учасників руху, було недостатньо. Цю реальну, але відносну свободу треба було зруйнувати заради цієї ілюзорної, але абсолютної примари. Нові «теорії», які полилися з-під пера паризьких інтелектуалів у їхній боротьбі проти «структур» буржуазного суспільства, були зовсім не теоріями, а купами парадоксів, створеними, щоб переконати студентів-революціонерів: оскільки закон, порядок та істина — це лише маски буржуазного

домінування, то якщо ви не на боці робітників у їхній «боротьбі», ваша думка не має значення. У працях Альтюссера, Дельоза, Фуко й Лакана не згадувалися геноциди, на які надихнула ця боротьба, попри те, що саме тоді в Камбоджі розпочався один такий геноцид, очолений Пол Потом, членом Французької комуністичної партії, який здобув освіту в Парижі.

Це правда, що лише людина, вихована в англосфері, могла повірити, так само як я після 1968 року, що політичною альтернативою революційному соціалізму є консерватизм. Але коли я почав викладати в Лондонському університеті, то з'ясував, що колеги виступали проти того, що називали саме цим словом. Консерватизм, казали вони мені, — це ворог не лише інтелектуалів, а й усіх, хто працює заради справедливої частки соціальних благ, і всіх, хто «бореться за мир» проти американського імперіалізму. Мої колеги співчували Радянському Союзу, який досі не подолав проблем, спричинених «капіталістичним оточенням», попри неминучу ліквідацію контрреволюційних елементів. Але вони вірили, що існувала альтернатива революційному соціалізму Леніна, яка могла виправити недоліки радянської моделі. Йшлося про марксистський гуманізм журналу *New Left Review*.

Коледж Біркбека, де я викладав, з'явився на початку XIX століття як Інститут механіки й досі реалізовував бажання свого засновника Джорджа Біркбека пропонувати вечірне навчання людям, які працюють повний робочий день. Тому вдень у мене був час, який я присвячував читанню для колегії адвокатів, вважаючи зміну роботи лише питанням часу. Біркбек був світським бастионом лівого істеблішменту. Його провідним гуру був комуніст Ерік Гобсбаум, чия історія промислової революції лишається звичним предметом вивчення в наших школах. Ідеалом Біркбеку був «тривалий марш інституціями», себто відновлення Британії за соціалістичним зразком.

Читаючи для колегії адвокатів і вивчаючи англійське право, яким воно було до того, як його зіпсували нововведення, запроваджені європейськими судами, і до конституційних змін, безсистемно внесених Тоні Блером, у мене з'явилося абсолютно

інше бачення нашого суспільства. Судочинство за загальним правом казало мені про громаду, побудовану знизу завдяки гарантіям, які суди пропонували всім, хто поставав перед ними із чистими руками. Відтоді це бачення лишалося зі мною як розповідь про домівку. В англійському праві є дієві статuti й прецеденти, які ведуть відлік ще з XIII століття, і прогресивні люди вважали б це абсурдом. Для мене ж це було доказом того, що англійське право є власністю англійського народу, а не зброєю їхніх правителів. Таку думку ви не знайдете в історичних підручниках Гобсбаума.

Політичні реалії того часу мали небагато спільного з осілою громадою, про яку лорд Деннінг казав у своїх прецедентах чи яка так чітко проглядає в нашому земельному праві й нашому трастовому законодавстві. Я добре пам'ятаю здивування, яке відчув, дізнавшись, що за законом про корпорації бізнес зобов'язаний отримувати прибуток. Як могло бути, щоб за «ангсоцу»* 1970-х років прибуток був узагалі дозволений, уже не кажучи про те, що він вимагався? У ті часи все керівництво країни, здавалося, зосередилося на підтримці стійкого темпу культурного й економічного занепаду, сподіваючись досягти нового й рівноправного суспільства, у якому всі матимуть усе однакове, бо ні в кого нічого не буде.

І справді, наприкінці 1970-х багатьом людям консервативного характеру здавалося, що Британія готова відмовитися від усього, що обстоювала: від своєї гордості, підприємливості, ідеалів свободи й громадянства, навіть від своїх кордонів і державної безпеки. Це були часи КЯР (кампанії за ядерне роззброєння) і радянського «наступу за мир», метою якого було роззброїти Західний альянс завдяки роботі «корисних ідіотів», як їх незабутньо схарактеризував Ленін. Здавалося, що країна потопала в почутті колективної провини, яке посилювалося дедалі впливовішою культурою залежності. Для лівих політиків слово «патріотизм»

* «Ангсоц» (скор. від «англійський соціалізм») — політичний устрій вигаданої держави Океанії з роману Джорджа Орвелла «1984». Роджер Скрутон використовує цей термін як алюзію на соціалістичну політику лейбористських урядів у Британії в 1970-х роках, що привела країну до глибокої економічної та моральної кризи. — *Прим. наук. ред.*

стало лайливим. Для правих політиків нічого, здавалося, не мало значення, крім прагнення стати частиною нової Європи, ринки якої захистять нас від найгірших впливів повоєнної стагнації. *Державний* інтерес був витіснений *корисливими* інтересами: профспілками, істеблішментом і «лідерами промисловості».

Для консерваторів ситуація була особливо невтішною. Їхній номінальний лідер Едвард Гіт вважав, що управляти означає здатися: ми мали віддати економіку менеджерам, освітню систему — соціалістам, а суверенітет — Європі. Стара гвардія партії торі багато в чому з ним погоджувалася та приєдналася до того, щоб зробити Еноха Павелла* козлом відпущення: він був єдиним, хто публічно не погодився з повоєнним консенсусом. У похмурі 1970-ті, коли в університетах і серед еліт, які формували громадську думку, поширювалася культура зречення, здавалося, що не було шляху назад — до великої країни, яка успішно захищала нашу цивілізацію у двох світових війнах.

Тоді, у розпал нашого розчарування, ніби дивом, на чолі Консервативної партії з'явилася Маргарет Тетчер. Я добре пам'ятаю радість, яка охопила Лондонський університет. Нарешті є хтось, кого можна ненавидіти! Після всіх цих похмурих років соціалістичного консенсусу, коли в сірих закутках британського суспільства вишукували брудних фашистів, які були найпідхожішим з-поміж тих, кого можна було вважати ворогами, на сцену вийшов справжній демон: аж ціла лідерка партії торі, яка мала наглість заявити про відданість ринковій економіці, приватному підприємництву, свободі особистості, державному суверенітету й верховенству права — коротко кажучи, усьому тому, що Маркс засудив як «буржуазну ідеологію». І несподіванкою було те, що

---

* Попри багаторічну досить успішну політичну кар'єру, Енок Павелл насамперед запам'ятався публічним виступом 1968 року, що увійшов в історію під назвою «Ріки крові» (хоча саме такої фрази у промові не прозвучало). Павелл розкритикував міграційну політику Британії, спрямовану на допуск у країну все більшої кількості мігрантів, що, на його думку, становило загрозу як для британської ідентичності, так і соціальної системи. Хоча, згідно з опитуваннями, близько трьох чвертей британців підтримували погляд Павелла, лідер Консервативної партії Едвард Гіт негайно звільнив його з усіх партійних посад і структуру за «расизм». — *Прим. наук. ред.*

вона не заперечувала того, що її ненавидять ліві. Вона викладалася на повну та змогла повести за собою людей.

Я ніколи повністю не схвалював риторики тетчеристів, пов'язаної з вільним ринком, але глибоко симпатизував мотивам Тетчер. Вона хотіла, щоб електорат визнав, що особисте життя належить тільки йому й відповідати за нього не може хтось інший, тим паче держава. Тетчер сподівалася вивільнити талант і підприємливість, які, на її думку, попри десятиліття егалітарної нісенітниці, усе ще живуть у британському суспільстві. Типовою ілюстрацією ситуації, яку вона успадкувала, була Національна рада з економічного розвитку (National Economic Development Council), заснована в 1962 році слабким консервативним урядом, щоб подолати економічний занепад країни. Штат, укомплектований великими цабе від промисловості й державної служби (відомий під прізвиськом «Недді»), присвятив себе справі увічнення ілюзії про те, що країна була в «надійних руках», що існував якийсь план і що менеджери, політики й профспілкові лідери діяли разом і працювали заради спільного блага. Він був утіленням повоєнного британського істеблішменту, який розв'язував проблеми країни, призначаючи комітети з людей, які їх і спричинили.

Головною ідеєю «Недді» було те, що економічне життя полягає в керуванні наявними індустріями, а не у створенні нових. Вілсон, Гіт і Каллаган* поклалися на Недді, щоб підтвердити спільну віру в те, що якщо вам вдасться протриматися достатньо довго, то все буде добре й провина ляже на вашого наступника. Маргарет Тетчер, навпаки, вірила в те, що як у бізнесі, так і в політиці відповідальність закінчується на вас. За вільної економіки важливою особою є не менеджер, а підприємець — той, хто бере на себе ризики та розплачується за них. Звісно, можна поставити під сумнів, чи вдалося Тетчер замінити економіку

* Гарольд Вілсон — прем'єр-міністр Великої Британії від Лейбористської партії в 1964–1970-х і 1974–1976 роках; Джеймс Каллаган — його наступник-лейборист у 1976–1979 роках. Едвард Гіт «уклинився» в їхнє правління як лідер консервативного уряду (1970–1974), проте його політика не надто відрізнялася від англійської версії соціалізму Вілсона й Каллагана. — *Прим. наук. ред.*